

Freedom and Necessity: From the Abyss of the Ungrund to Foundational Perfection

Elham Sadat Karimi Douraki¹ | Ahmad Ebadi²

¹ Department of Philosophy, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran.
Email: e.karimi3430@gmail.com

² Corresponding Author: Associate Professor, Department of Philosophy, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: a.ebadi@theo.ui.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 27 September 2025

Accepted: 13 October 2025

Published: 2 November 2025

Keywords:

freedom, necessity, ungrund, Schelling, Mulla Sadra

ABSTRACT

This research presents a critical and comparative study of the fundamental problem of Freedom and Necessity in two distinct intellectual traditions: German Idealism and Sadrian Theosophy. Moving beyond traditional, reductionist dichotomies (Determinism and Absolute Free Will), the article demonstrates how both philosophers achieve a profound and sophisticated understanding of Freedom as an ontological manifestation. The analysis shows that Schelling, by introducing the concept of the abyss of the Ungrund, defines freedom as a supratemporal act that arises from this dark, shapeless ground and yet, is itself the necessary and ultimate basis of Existence. In contrast, Mulla Sadra, by relying on the ontological principles of the Primacy of Existence, the Gradation of Existence, and especially the innovative doctrine of "the Matter Between the Two Matters" based on Substantial Motion, explains freedom not in contradiction to necessity, but as its inherent continuity and the highest stage in the process of Existential Perfection (*Becoming*). The result of this re-examination reveals a striking Convergence between the two thinkers in defining freedom as an Ontological Matter that is not an exception to the unified cosmic order, but its most Self-Conscious and Highest Manifestation. Freedom is deeply interconnected with necessity, revealing its true, Paradoxical nature.

Cite this article: Karimi Douraki, E. & Ebadi, A. (2025). Freedom and Necessity: From the Abyss of the Ungrund to Foundational Perfection. *Shenakht*, 19(91/1), 9-30.

<http://doi.org/10.48308/kj.2025.241732.1360>

Copyright © The Author(s). This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License. Published by Shahid Beheshti University.

<http://doi.org/10.48308/kj.2025.241732.1360>

Extended Abstract

The perennial problem of the relationship between human freedom and the structural necessity governing the cosmic order constitutes one of the most challenging inquiries in the history of metaphysics. The fundamental dilemma lies in articulating the possibility of a truly free will within a universe purportedly dominated by the principle of causality and metaphysical determination. Traditional philosophical responses have invariably gravitated toward one of two extremes: either the abyss of radical determinism, which dismisses freedom and moral responsibility as a mere psychological illusion stemming from ignorance of the causal chain, or absolute indeterminist libertarianism, which posits human will as an illogical and impossible rupture within the seamless unity of being. This investigation posits the imperative of seeking a "third way"; a path that neither negates necessity nor sacrifices freedom, but rather uncovers the paradoxical, ontological nature of this profound relationship.

Moving beyond these traditional and reductionist dichotomies, this rigorous study undertakes a systematic endeavor to illuminate the striking structural convergence between two profoundly different intellectual traditions: German Transcendent Idealism, focusing on F.W.J. Schelling's later doctrine of Transcendent Freedom, and Sadrian Transcendent Theosophy, emphasizing Mulla Sadra's innovative doctrine of "The Matter Between the Two Matters", deeply rooted in his theory of Substantial Motion. The core objective is to demonstrate how both philosophers, despite fundamental divergences in their intellectual provenance, conceptual framework, and philosophical idiom, arrive at a deeper, more sophisticated understanding of freedom as an ontological manifestation. For both, freedom is not an exception to the unified cosmic order, but rather its most self-conscious and highest manifestation. Secondary objectives include the precise explication of Schelling's "Transcendent Freedom" and Sadra's "Matter Between the Two Matters", the analysis of their underlying ontological foundations, and a structural comparison of these two solutions to delineate their essential commonalities and differences.

The research methodology employs a Critical-Comparative Analysis approach. Initially, the paper provides an immanent and critical analysis of the philosophical bases of each theory of freedom, drawing directly from the philosophers' primary works: specifically, Schelling's *Philosophical Investigations Concerning the Essence of Human Freedom* (1809) and Mulla Sadra's *Al-Asfār al-Arba'ah* and *Al-Mashā'ir*. Subsequently, grounding the comparison not in historical influence but in their shared metaphysical concern (reconciling freedom with a systematic necessity), the two perspectives are brought into a structured dialogue. The emphasis of the comparative stage is placed on structural convergences in key ontological concepts, such as existential freedom, rather than mere linguistic correspondences.

The analysis reveals that Schelling's ontological articulation of freedom fundamentally relies on introducing the abyss of the "Ungrund", a dark, non-rational, and eternal realm of necessity, into the very heart of the Absolute. Human freedom, in this framework, is a repetition of the internal cosmic drama between the Ground the dark, necessary nature in God and Existence (Existenz) the conscious, free Spirit (Geist) of God. For Schelling, freedom is a supratemporal, transcendent act that emerges from this formless, dark Ground and yet serves as the ultimate necessary foundation of the individual's conscious, temporal existence.

Thus, Schellingian freedom founds necessity; it is an eternal free choice by which the individual determines their fundamental, inner essence (the eternal character) prior to any empirical moral choice in time. This transcendent act elevates freedom from a psychological phenomenon to a metaphysical determinant of existential destiny.

In contrast, Mulla Sadra, utilizing the foundational ontological principles of the Primacy of Existence, the Gradation of Existence, and particularly his innovative doctrine of Substantial Motion, explains freedom not as a contradiction to necessity, but as its inherent continuity and the highest stage in the process of existential becoming. Sadra's doctrine of "The Matter Between the Two Matters", informed by Substantial Motion, asserts that the human soul is in a constant state of transformation and becoming. This motion is dependent both on the necessary causal system of the universe (which necessitates its occurrence) and on the soul's self-conscious will and perfection (which determines its final direction). Consequently, Sadrian freedom is a continuous, temporal, and historical process where human agency operates in a vertical, not horizontal, relationship with Divine Agency. Freedom, therefore, is the highest level of existential perfection and the "conscious and free link in the necessary chain of being".

The empirical findings of this research confirm a striking structural convergence in the solutions offered by these two great philosophers to overcome the determinism/libertarian dichotomy. Both thinkers: 1. Elevate freedom from the level of empirical choice to the metaphysical and ontological level, recognizing it as the very essence of individual identity; 2. Define freedom not "against" necessity, but "in relation to" it, agreeing that freedom is ultimately the highest form of self-conscious necessity. For Schelling, freedom is the self-consciousness of the dark Ground; for Sadra, it is the self-consciousness and perfection of the necessary process of existential evolution. In both systems, freedom finds its ultimate meaning within the framework of the Absolute, as either its repeating drama or its highest manifestation.

However, this structural convergence masks profound fundamental divergences stemming from their distinct conceptions of the Absolute: 1. The Absolute's Relation to the World: Schelling's God is a "dynamic life" and a "historical God" who undergoes a dialectical process of *becoming* (the tension between Ground and Existence) to achieve self-consciousness (Dynamic Panentheism). In contrast, Sadra's God is the Necessary Existent by Essence, simple, pure, and perfect, precluding becoming in His essence; the world is merely the manifestation of His existence in lower ontological grades, not an internal divine drama. 2. The Nature of the Free Act: Schellingian freedom is a singular, eternal, and supratemporal act that necessitates the individual's temporal destiny. Sadrian freedom is a continuous, historical process within Substantial Motion, whereby the soul constantly recreates its identity through free choices in every moment of time. These divergences lead to different consequences concerning the Problem of Evil and the temporality of responsibility.

The ultimate conclusion of this study is that by revealing the profound convergence between these two towering thinkers, the paper advances a paradoxical and deep definition of freedom: freedom is not a rupture from the cosmic order, but its most self-conscious and highest manifestation. Freedom is inextricably linked with necessity at its deepest levels, and its paradoxical nature unveils the genuine essence of human will. This understanding of ontological freedom serves as a fundamental critique of reductionist or purely liberal

conceptions of freedom, opening new horizons for cross-cultural philosophical dialogue and the necessary deepening of the discourse on freedom in both Western and Eastern philosophy. The research ultimately provides a comprehensive ontological model for resolving the freedom-necessity problem, reconciling both the determined and autonomous dimensions of human existence.

آزادی و ضرورت؛ از مفاک نابنیاد تا کمال بنیاد

الهام سادات کریمی دورکی^۱ | احمد عبادی^۲ ✉

^۱ گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: e.karimi3430@gmail.com

^۲ نویسنده مسئول: دانشیار، گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: a.abadi@theo.ui.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

این پژوهش به بررسی انتقادی و تطبیقی مسئله بنیادین آزادی و ضرورت در دو نظام فکری متفاوت یعنی ایدئالیسم آلمانی و حکمت صدرایی می‌پردازد. این نوشتار، با فراتر رفتن از دوگانگی‌های سنتی و فروکاهش‌گرایانه (جبرگرایی و اختیار مطلق)، نشان می‌دهد که چگونه هر دو فیلسوف به درکی عمیق‌تر و پیچیده‌تر از آزادی به مثابه یک تجلی وجودی دست یافته‌اند. این تحلیل نشان می‌دهد که شلینگ، با معرفی مفهوم مفاک «نابنیاد»، آزادی را کنشی فرازمانی می‌داند که از دل این بنیاد تاریک و بی‌شکل برمی‌خیزد و در عین حال، خود مبنای ضروری و نهایی وجود است. در مقابل، ملاصدرا، با استناد به مبانی هستی‌شناختی اصالت وجود، تشکیک در مراتب وجود و به‌ویژه نظریه نوآورانه «امر بین امرین» مبتنی بر حرکت جوهری، آزادی را نه در تعارض با ضرورت بلکه در امتداد آن و به‌عنوان عالی‌ترین مرحله از فرآیند تکامل وجودی (شدن) تبیین می‌کند. نتیجه این بازخوانی آشکار ساختن هم‌گرایی شگفت‌انگیز این دو اندیشمند در تعریف آزادی به مثابه امری وجودی است که استثنایی بر نظم یکپارچه هستی نیست بلکه خود آگاهانه‌ترین و عالی‌ترین تجلی آن است. در این نگاه، آزادی، در ژرف‌ترین لایه‌های خود، با ضرورت پیوند خورده است و پارادوکسیکال بودن آن ماهیت حقیقی این مفهوم را آشکار می‌سازد.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱

کلیدواژه‌ها:

آزادی، ضرورت، نابنیاد، شلینگ،

ملاصدرا

استناد: کریمی دورکی، الهام سادات. عبادی، احمد. (۱۴۰۴). آزادی و ضرورت؛ از مفاک نابنیاد تا کمال بنیاد. شناخت، ۱۸(۹۰/۲)، ۹-۳۰.

DOI: <http://doi.org/10.48308/kj.2025.241732.1360>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی

۱. مقدمه

مسئله آزادی و ضرورت از پایدارترین و، درعین حال، پرچالش‌ترین مسائل تاریخ فلسفه بوده است. تقابل میان ضرورت حاکم بر طبیعت و اراده آزاد انسان، در سنت‌های گوناگون، اندیشمندان را به ارائه راه‌حل‌های متفاوتی سوق داده است. در یک سو دیدگاه‌های جبرانگارانه قرار دارند که آزادی انسان را توهمی ناشی از جهل به زنجیره علی رویدادها می‌دانند و در سوی دیگر نظریات مبتنی بر اختیار مطلق‌اند که اراده انسان را گسستی در نظم ضروری عالم تلقی می‌کنند. باین‌حال، تلاش‌های فلسفی عمیق‌تر همواره در پی یافتن راهی سوم بوده‌اند، راهی که بتواند، ضمن پذیرش ضرورت حاکم بر نظام هستی، جایگاهی واقعی و معنادار برای آزادی و مسئولیت‌پذیری انسان تبیین کند.

در تاریخ فلسفه غرب، ایدئالیسم آلمانی، به‌ویژه در آثار فریدریش ویلهلم یوزف شلینگ^۱ (۱۸۵۴-۱۷۷۵)، یکی از پیچیده‌ترین و نافذترین پاسخ‌ها را به این مسئله ارائه می‌دهد. شلینگ در کتاب دوران‌ساز خود، پژوهش‌های فلسفی درباره ذات آزادی انسان^۲ (۱۸۰۹)، با فاصله‌گرفتن از راه‌حل‌های عقل‌گرایانه محض پیشین، آزادی را در بستری اگزیستانسیال و متفاوتی ریشه‌یابی می‌کند که با مفهوم بنیاد^۳ تاریک، مگاک یا نابنیاد^۴ پیوند خورده است. از نظر او، آزادی نه ویژگی عارض بر انسان بلکه ذات خودآگاهی و امری متعالی است که در کنشی ازلی و فرازمانی، پیش از هرگونه تفکر و تعینی، خود را محقق می‌سازد. آزادی شلینگ در دل ضرورتی بنیادین و تاریک زاده می‌شود و، ازاین‌رو، رابطه‌ای دیالکتیک و تنش‌آلود با آن دارد (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۵۰).

در سوی دیگر، در جهان اسلام، حکمت متعالیه صدرالدین محمد شیرازی، مشهور به ملاصدرا (حدود ۹۷۹-۱۰۵۰ ه.ق)، با تکیه بر مبانی هستی‌شناختی نوآورانه خود، پاسخی بدیع به این مسئله ارائه می‌دهد. ملاصدرا با طرح نظریه «امر بین امرین» (نه جبر و نه تفویض بلکه حالتی میان این دو)، تلاش می‌کند تا فاعلیت انسان را در طول فاعلیت الهی تبیین کند. این نظریه، که ریشه در کلام شیعی دارد، در دستگاه فلسفی ملاصدرا با مفاهیمی چون اصالت وجود، تشکیک در مراتب وجود و، به‌ویژه، «حرکت جوهری» پیوندی عمیق می‌یابد. آزادی انسانی در نظر ملاصدرا بخشی از حرکت جوهری است که در بستر ضرورت و اراده الهی تحقق می‌یابد (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ج ۶، ص. ۳۷۱-۳۷۳).

پرسش اصلی تحقیق پیش رو این است که، با وجود تفاوت‌های بنیادین در خاستگاه‌های فکری، ساختار مفهومی و زبان فلسفی، چه قرابت‌های ساختاری و مفهومی میان نظریه «آزادی متعالی» شلینگ و نظریه «امر بین امرین» ملاصدرا وجود دارد؟ این پژوهش در پی آن است تا نشان دهد که هر دو فیلسوف، با عبور از دوگانگی سنتی جبر و اختیار، به درکی از آزادی می‌رسند که به‌نحو عمیق با مفهوم «ضرورت» درآمیخته است. نوآوری این مقاله در آشکار ساختن این هم‌گرایی پنهان و تبیین این نکته است که چگونه هر دو اندیشمند آزادی را نه در «گسست» از ضرورت بلکه در «نحوه بودن در

¹ Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von

² *The Philosophical Studies of the Essence of Human Freedom*

³ Grund/ ground

⁴ Ungrund

نسبت با آن» تعریف می‌کنند. شلینگ این نسبت را در قالب یک درام کیهانی میان بنیاد تاریک و وجود روشن در خود امر مطلق به تصویر می‌کشد، درحالی که ملاصدرا آن را در چارچوب نظام طولی و تشکیکی وجود تبیین می‌کند. این مقایسه نشان خواهد داد که این دو راه‌حل، با همه تفاوت‌ها، در تلاش برای حفظ هم‌زمان ضرورت متافیزیکی و مسئولیت‌پذیری اگزیستانسیال انسان، به نتایجی شگفت‌انگیز و قابل تأمل دست می‌یابند.

به‌منظور دستیابی به این هدف، با تمرکز بر کتاب رساله آزادی او، ابتدا به تبیین مفهوم آزادی متعالی در فلسفه شلینگ خواهیم پرداخت. سپس، نظریه «امر بین امرین» را در بستر حکمت متعالیه و با تأکید بر ارتباط آن با حرکت جوهری تحلیل خواهیم کرد. سرانجام، در بخش تطبیقی، هم‌گرایی‌ها و واگرایی‌های این دو نظریه را بررسی می‌کنیم و به یک نتیجه‌گیری نوآورانه در باب فهم رابطه آزادی و ضرورت در این دو سنت بزرگ فلسفی خواهیم رسید. گام نخست ما ورود به جهان فکری شلینگ و کاوش در مفهوم «آزادی متعالی» او خواهد بود.

۲. فلسفه شلینگ و آزادی متعالی: از مغاک نابنیاد تا اراده خودآگاه

فلسفه شلینگ، به‌ویژه در دوره میانی اندیشه او، پاسخی به چالش‌های برآمده از نظام‌های اسپینوزا و کانت است. از یک سو نظام وحدت‌انگار و جبرگرایانه اسپینوزا جایی برای آزادی واقعی و شر باقی نمی‌گذاشت و از سوی دیگر فلسفه استعلایی کانت هرچند آزادی را به‌عنوان یک اصل موضوعه عقل عملی حفظ می‌کرد اما قادر به تبیین متافیزیکی رابطه آن با جهان پدیداری و ضروری نبود و آن را به قلمروی معقول^۱ [نومنال] تبعید کرده بود (Beiser, 2002: 145-148). او در رساله آزادی می‌کوشد تا، با طرح یک نظام همه‌خداانگاری پویا، هم وحدت نظام اسپینوزایی را حفظ کند و هم آزادی کانتی را به‌شکلی واقعی و انضمامی در دل خود این نظام تبیین نماید. آزادی، نزد او، با ضرورت در رابطه‌ای دیالکتیکی قرار دارد. آزادی فرآیندی است که از ضرورت برمی‌خیزد و به‌عنوان کنشی ازلی و فرازمانی توصیف می‌شود که در آن خودآگاهی از طریق بنیادی تاریک و نابنیاد خود را تحقق می‌بخشد. این آزادی در دل ضرورت نهفته است و به‌ویژه در رابطه با چیستی و تحقق انسانیت معنا پیدا می‌کند (Dews, 2022, p. 45). شلینگ با معرفی این مفهوم به چالش‌های تفکیک میان آزادی و ضرورت که در تفکر متافیزیکی پیشین وجود داشت پاسخ می‌دهد. در نظریه او، آزادی کنشی ازپیش تعیین‌شده نیست بلکه از بنیادی تاریک به‌عنوان میلی ازلی و برای تحقق خودآگاهی برمی‌خیزد (McGrath, 2015, p. 6).

^۱ noumenal

۲-۱. تمایز میان بنیاد و وجود در امر مطلق

نقطه عزیمت شلینگ برای حل مسئله آزادی و شر ایجاد تمایزی بنیادین در خود امر مطلق (خدا) است. او خدا را تنها به مثابه وجودی انتزاعی و از پیش متعین در نظر نمی‌گیرد بلکه او را یک «حیات^۱» پویا و فرایندی در حال شدن می‌بیند. این تلقی از امر مطلق به مثابه حیات ریشه در آثار متقدم او مانند نظام ایدئالیسم استعلایی^۲ دارد، جایی که او می‌کوشد تا طبیعت را نه یک اثره مرده بلکه یک «اندام‌واره زنده^۳» و سوژه‌ای در حال شدن ببیند که، در نهایت، به خودآگاهی در انسان می‌رسد (شلینگ، ۱۳۹۵، ص. ۳۴-۳۵). در این فرایند، شلینگ میان دو اصل تمایز قائل می‌شود:

۱. بنیاد یا «طبیعت در خدا»: این اصل، وجه تاریک، ناخودآگاه، ضروری و بالقوه امر مطلق است. این همان «چیزی» در خداست که خود خدا نیست اما خدا از آن برمی‌خیزد. بنیاد یک اصل هستی‌شناختی است که به مثابه زمینه تاریک، بی‌شکل و ضروری عمل می‌کند که «وجود^۴» از آن پدیدار می‌شود. شلینگ آن را «میل^۵»، «اراده بی‌بنیاد^۶» و «اشتیاق ازلی برای زایش خود^۷» می‌نامد. این توصیف از بنیاد ماهیت پویای آن را به تصویر می‌کشد. این نیرویی ازلی است که در خود میل به آشکارشدن، تعیین‌یافتن و، در نهایت، محقق‌کردن «وجود» یا همان اصل آگاه را دارد. این فرایند همان ضرورت خداست که در آن امر مطلق خود را محقق می‌سازد. این بنیاد ضروری اما کور و فاقد آگاهی است (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۷۰، ۱۱۵-۱۱۷). بدون این بنیاد تاریک، وجود فقط مفهومی انتزاعی و فاقد واقعیت انضمامی باقی می‌ماند. به تعبیری دیگر، بدون این تاریکی، واقعیت و زندگی وجود نخواهد داشت. نور به تنهایی فقط درخششی خیره‌کننده و فاقد واقعیت است (Zizek, 2000, p. 45).

هایدگر تأکید می‌کند که این بنیاد برای شلینگ امری غیرعقلانی است، نه به معنای ضدعقلانی بلکه به معنای امری که خود از جنس عقل نیست اما زمینه آن را فراهم می‌آورد. این بنیاد اراده‌ای کور و فاقد فاهمه است که فقط میل به فعلیت‌یافتن دارد و، از این رو، خاستگاه نیروهای غریزی، انانیت و امکان شر به شمار می‌رود. این همان مغاک یا نابنیاد است که ورای هر تقابل و تعیینی قرار دارد و آزادی در جهش از این بی‌بنیادی خود را آشکار می‌سازد. هایدگر این بنیاد را نه مفهومی صرف بلکه بُعدی واقعی از هستی می‌داند که همواره در پس هر وجودی حاضر است و آن را «بنیاد پنهان طبیعت^۸» می‌خواند که هرگز به طور کامل تحت انقیاد قوای عقل در نمی‌آید (Heidegger, 1985, p. 107).

۲. وجود یا خدا به مثابه روح آگاه: این اصل وجه روشن، آگاه، آزاد و بالفعل امر مطلق است. وجود در اینجا نه به معنای مصطلح فلسفی بلکه به معنای ریشه‌شناختی آن یعنی «*Ex-istanz*» (برون‌ایستادن) به کار می‌رود، اصلی که از بنیاد

¹ Leben/ Life

² System of Transcendental Idealism

³ living organism

⁴ Existenz/ existence

⁵ Sehnsucht/ Longing

⁶ Grundloser Wille/ Groundless Will

⁷ die ewige Sehnsucht, sich selbst zu gebären/ The eternal longing to give birth to itself

⁸ der verborgene Grund der Natur/ the hidden ground of nature

در خودفرورفته بیرون می ایستد و خود را آشکار می سازد (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۷۲؛ بیرشک، ۱۴۰۰، ص. ۱۱۰). این همان «کلمه» یا لوگوس است که از دل بنیاد تاریک برمی خیزد، آن را سازمان می بخشد و به روشنایی و فهم درمی آورد. این همان عشق و عقلانیت است که بر میل کور بنیاد غلبه می کند و آن را تحت انقیاد خود درمی آورد. شلینگ این اصل را «اراده عشق^۱» یا «اراده فاهمه^۲» می نامد که اراده بنیاد را چونان ابزار خود به کار می گیرد تا خود را متجلی سازد (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۷۴؛ Heidegger, 1985, p. 127).

هایدگر این تمایز را که در سراسر نظام شلینگ حاضر است «شکاف در هستی^۳» می نامد و آن را شرط امکان هرگونه حیات و واقعیت می داند (Heidegger, 1985, p. 108). وحدت تنش آلود این دو اصل است که «روح^۴» و حیات انضمامی را، چه در خدا و چه در انسان، تشکیل می دهد (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۷۴). این تنش درونی شرط ضروری هرگونه حیات و واقعیت است، «زیرا هر ذاتی تنها در ضدش می تواند ظاهر شود، عشق تنها در نفرت و وحدت در جدال» (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۸۴). این درام کیهانی که در ذات امر مطلق رخ می دهد الگویی بنیادین است که ساختار وجود انسان را شکل می دهد و آزادی در همین نسبت تنش آلود میان این دو نیرو معنا می یابد.

از نظر شلینگ، خدا خود را در یک فرایند ازلی خودزایی، از طریق این دیالکتیک، میان بنیاد و وجود محقق می سازد. این فرایند نه حرکتی خطی و آرام بلکه صیوررتی زنده، تنش آلود و دراماتیک است. بنیاد، به مثابه اراده ای کور و فاقد فاهمه، همواره در تکاپوست تا خود را فعلیت بخشد و وجود را ببلعد و وجود، به مثابه اراده عشق و فاهمه، می کوشد تا این نیروی تاریک را مهار کند و آن را به مثابه ابزاری برای تجلی خویش به کار گیرد. وحدت این دو اصل، که در کشمکش و درعین حال وابستگی متقابل به سر می برند، زندگی پویای امر مطلق را تشکیل می دهد. شلینگ، با این بیان، از خدای ایستا و محض متافیزیک سنتی فاصله می گیرد و به خدایی زنده و پویا می رسد که تاریخ و شدن در ذات او راه دارد (شلینگ، ۱۳۹۷، ص. ۹۸-۹۹).

این درام کیهانی که در ذات امر مطلق رخ می دهد تنها یک نظریه پردازی الهیاتی انتزاعی نیست بلکه الگویی بنیادین است که ساختار کل هستی و، مهم تر از همه، ساختار وجود انسان را شکل می دهد. فهم این نکته که انسان نیز تکرارکننده همین دوگانگی و همین کشمکش درونی است کلید ورود به فهم شلینگ از آزادی متعالی است. بنابراین، برای درک ذات آزادی انسان، باید دید که این دیالکتیک بنیاد و وجود چگونه در مقیاس انسانی بازتولید می شود و آزادی به راستی در کدام نقطه این ساختار جای می گیرد.

¹ Wille der Liebe/ Will of Love

² Wille des Verstandes/ Will of the Understanding

³ Seyn-fuge/ the Jointure of Being

⁴ Geist/ Spirit

۲-۲. تکرار درام کیهانی: آزادی انسانی

این دیالکتیک درونی امر مطلق، به نحو مستقیم، به تبیین آزادی انسان منجر می‌شود، زیرا انسان، به مثابه تصویری از خدا، همین ساختار دوگانه بنیادین را در خود تکرار می‌کند. شلینگ تصریح می‌کند که در انسان کل قدرت اصل ظلمانی و، در عین حال، به درستی در همین انسان کل نیروی نور وجود دارد (شلینگ، ۱۳۹۸، ص ۷۴). به این ترتیب، در انسان نیز یک بنیاد تاریک و خودخواهانه، که شلینگ آن را «اراده سرخود»^۱ یا «اراده جزئی»^۲ می‌نامد، و یک اصل روشن و روحانی، که «اراده کلی»^۳ یا «اراده فاهمه» است، وجود دارد. اراده جزئی همان میل کور و غریزی به تأیید خود و جدایی از کل است، در حالی که اراده کلی گرایش به وحدت، قانون و عشق الهی است. آزادی انسان به راستی در توانایی او برای وساطت میان این دو اصل و تکرار همان فرایند ازلی سازمان‌دهی بنیاد تاریک توسط اصل روشن نهفته است. انسان در این میانه ایستاده است. او نقطه‌ای است که، در آن، بند اتصال این دو اصل، برخلاف وحدت ناگسستگی‌شان در خدا، می‌تواند گسسته شود و این همان امکان خیر و شر است (شلینگ، ۱۳۹۸، ص ۷۴).

آزادی برای شلینگ یک انتخاب تجربی و روان‌شناختی میان گزینه‌های مختلف در زمان نیست. این نوع آزادی که در انتخاب میان اشیا متعین می‌شود مفهومی سطحی و ناپسندیده است. آزادی حقیقی، امری به مراتب بنیادین‌تر است. یک «کنش متعالی»^۴ و فرازمانی است که، در آن، هر فرد ذات و ماهیت خود را برمی‌گزیند. این کنش پیش از هر آگاهی انضمامی و در همان مغاک وجود رخ می‌دهد. در این کنش ازلی، روح انسان یا اصل تاریک خود را بر اصل روشن مسلط می‌کند و اراده فاهمه را به ابزاری در خدمت خودخواهی بدل می‌سازد (که منشأ شر می‌شود) یا اصل روشن را بر بنیاد تاریک خود حاکم می‌گرداند و آن را در خدمت اراده کلی عشق درمی‌آورد (که منشأ خیر می‌شود). این تصمیم یک‌بار برای همیشه و برای کل زندگی در ازل رخ می‌دهد و هر عمل در زمان فقط نتیجه آن کنش فرازمانی است (شلینگ، ۱۳۹۸، ص ۱۸۲). هایدگر با تمرکز بر همین جنبه از تفکر شلینگ است که آزادی را نه یک ویژگی بلکه بنیاد هستی دازاین می‌داند. دازاین آزاد است نه برای اینکه انتخاب می‌کند بلکه برای اینکه باید انتخاب کند و خود را بنیاد نهد (هایدگر، ۱۳۸۹، ص ۶۱۸-۶۱۷).

بنابراین، اعمال ما در زمان، هرچند از روی آگاهی صورت می‌گیرند، در نهایت، توسط این انتخاب ازلی و ضروری‌شده تعیین می‌شوند. به دیگر سخن، ما در زمان براساس ذاتی که خودمان در فرازمان انتخاب کرده‌ایم عمل می‌کنیم. اینجاست که شلینگ به مفهومی بسیار پیچیده از «ضرورت خودبنیاد»^۵ می‌رسد. اعمال ما ضروری هستند اما این ضرورتی است که از دل یک کنش آزادانه ازلی برآمده است. آزادی و ضرورت دیگر در تقابل با یکدیگر نیستند بلکه آزادی بنیاد ضرورت است. این دیدگاه تمایزی بنیادین با فلسفه کانت دارد که آزادی را در قلمروی معقول و در تقابل با

¹ Self-Will

² particular will

³ Universal Will

⁴ transcendental act

⁵ Self-grounded necessity

ضرورت جهان پدیداری قرار می‌داد. شلینگ، با درونی کردن ضرورت در خود آزادی، می‌کوشد این شکاف کانتی را پر کند (مجتهدی، ۱۳۸۸، ص. ۴۸۶).

این راه‌حل شلینگ، ضمن تبیین امکان شر (به‌مثابه طغیان بنیاد تاریک)، آزادی را به ژرف‌ترین لایه‌های هستی‌شناختی منتقل می‌کند. آزادی دیگر یک ویژگی روان‌شناختی نیست بلکه رویدادی متافیزیکی است که ساختار خود واقعیت را شکل می‌دهد. این آزادی در مگاک بی‌بنیاد ریشه دارد یعنی در ساحتی که پیش از هرگونه دلیل، علت و ضرورتی قرار گرفته است. کنش اولیه آزادی، که ذات فرد را بنیان می‌نهد، نمی‌تواند از چیزی پیشین نتیجه شود. خود این کنش یک آغاز مطلق است. به همین دلیل، این رویداد تنها می‌تواند به‌مثابه «جهش^۱» از نیستی به هستی، از بی‌تعینی به تعین، توصیف شود، زیرا این همان لحظه‌ای است که متافیزیک سنتی را به چالش می‌کشد. هایدگر آن را لحظه‌ای می‌داند که هستی خود را از بنیادش متمایز می‌سازد و نظام را ممکن می‌کند (Heidegger, 1985, p. 194). این جهش همان گسستی است که شکاف در هستی را پدید می‌آورد و به تاریخ، شر و آزادی امکان ظهور می‌دهد. این کنشی اولیه و خودبنیاد است که هرگونه تبیین عقلانی را پس می‌زند و تنها می‌توان آن را در یک تصمیم بنیادین تصدیق کرد. شلینگ، با این مفهوم، به اوج تفکر ایدئالیسم آلمانی می‌رسد اما، به تعبیر هایدگر، هم‌زمان در بند «متافیزیک اراده» باقی می‌ماند، زیرا این آزادی، هر قدر هم بنیادین باشد، همچنان به‌مثابه نوعی «اراده» فهمیده می‌شود (بیرشک، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۹).

پیوند میان دیالکتیک بنیاد و وجود و تعریف آزادی به‌مثابه کنشی متعالی نشان می‌دهد که شلینگ چگونه می‌کوشد از دوگانگی‌های سنتی فراتر رود. اما خود این راه‌حل پرسش‌های جدیدی را در باب نسبت میان امر ازلی و زمانی و نیز ماهیت فاعلیت انسان در جهان انضمامی مطرح می‌کند. برای درک رویکردی متفاوت به این مسئله، که آن نیز در پی یافتن راهی میانه در بستر یک نظام متافیزیکی متفاوت است، اکنون به سراغ حکمت متعالیه و نظریه ملاصدرا می‌رویم.

۳. آزادی در حکمت صدرایی: امر بین‌المرین و آزادی شدن

مفهوم «امر بین‌المرین» در حکمت متعالیه صدرایی یکی از مهم‌ترین اصول در تبیین رابطه انسان با خدا و فرآیند فاعلیت انسانی است. ملاصدرا، با تکیه بر اصول «اصالت وجود» و «تشکیک مراتب وجود»، رابطه فاعلیت انسان و فاعلیت الهی را نه به صورت جبرگرایانه و نه به صورت تفویض مطلق بلکه به صورت «امر بین‌المرین» مطرح می‌کند. بدین معنا که فاعلیت انسان در طول فاعلیت الهی قرار دارد و هیچ‌یک به‌طور مستقل و بی‌ارتباط از دیگری عمل نمی‌کنند. در این نظام، انسان نه به‌طور مستقل و خارج از اراده خداوند اختیار می‌کند و نه تمام اعمال او به‌طور کامل وابسته به اراده الهی است بلکه، در ساختاری طولی و تشکیکی، اراده الهی از طریق وجود انسانی تجلی می‌یابد.

در این نظریه، ملاصدرا دو اصل اساسی «جبر» و «تفویض» را رد می‌کند. جبر به معنای آن است که تمام افعال انسان به‌طور کاملاً ضروری و براساس علت‌های خارجی، از جمله اراده خداوند، انجام می‌شود. در مقابل، تفویض به

^۱ der Sprung/ the Leap

این معناست که انسان به طور کامل در انتخاب و فاعلیت خود مستقل است و هیچ وابستگی به اراده الهی ندارد. ملاصدرا این دو دیدگاه را ناکافی می‌داند و رویکردی میانه‌رو و پیچیده‌تر ارائه می‌دهد: او معتقد است که، درحقیقت، فاعلیت انسان نه کاملاً جبرگونه است و نه کاملاً آزاد بلکه در رابطه‌ای طولی با فاعلیت الهی قرار دارد. به عبارت دیگر، انسان در انجام افعال خود به اراده الهی وابسته است اما این وابستگی به معنای نفی آزادی و اختیار او نیست. از این رو، «امر بین الامرین» حالتی میانه است که، در آن، اراده الهی و اراده انسانی در ارتباط طولی و در یک راستا باهم عمل می‌کنند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ج ۶، صص ۳۷۱-۳۷۳).

این مفهوم در تبیین آزادی انسانی، از منظر صدرایی، اهمیت ویژه‌ای دارد. در این نظریه، آزادی انسانی نه به عنوان گسستی از ضرورت هستی بلکه به عنوان عالی‌ترین مرتبه از تحقق فاعلیت انسان در بستر حرکت جوهری وجود تبیین می‌شود. در این سیستم، آزادی نوعی «انتخاب» در درون این حرکت و ضرورت جهانی شناخته می‌شود. به این معنا که انسان در هر لحظه از حرکت جوهری خود انتخاب‌هایی می‌کند که، در عین حال، تحت تأثیر اراده الهی هستند اما این انتخاب‌ها به گونه‌ای آزادانه و آگاهانه، در قالب ضرورت‌های الهی، تجلی می‌یابند. بنابراین، آزادی و ضرورت در فلسفه صدرایی در رابطه‌ای درونی و طولی باهم قرار دارند که نه در تضاد باهم بلکه در تکمیل یکدیگر عمل می‌کنند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ج ۳، صص ۵۴۲-۵۴۴).

در این راستا، مفهوم «امر بین الامرین» از نظر ملاصدرا نه تنها به طور فلسفی بلکه به صورت عملی و معنوی نیز پلی بین جبر و اختیار می‌سازد. آزادی انسانی امری وجودی در نظر گرفته می‌شود که در مراتب مختلف هستی تجلی می‌کند. این آزادی، برخلاف دیدگاه‌های تک‌ساحتی که آزادی را یا در استقلال انسان از ضرورت می‌بینند یا در انقیاد کامل او به ضرورت، به عنوان حقیقتی وجودی و پویا، درون ضرورت متافیزیکی قرار می‌گیرد. به این ترتیب، آزادی نه تنها با ضرورت در تضاد نیست بلکه، به عنوان جزئی از آن، در تحقق کمالات وجودی انسان نقش اساسی ایفا می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۸، صص ۶۲). در این دیدگاه، ضرورت علی حاکم بر نظام هستی نفی نمی‌شود. هر فعلی، به نحو ضروری، از مجموعه علل خود، که اراده انسان یکی از آنهاست، صادر می‌شود. اما این ضرورت با آزادی منافاتی ندارد، زیرا خود اراده انسان بخشی از این زنجیره ضروری است. آزادی صدرایی آزادی از زنجیره علیت نیست بلکه آزادی به مثابه «بودن به عنوان یک حلقه آگاه و مختار در این زنجیره» است. این درک از آزادی آن را به امری وجودی و پویا تبدیل می‌کند که در هر لحظه از حرکت جوهری نفس بازتولید می‌شود. اکنون که دو دیدگاه شلینگ و ملاصدرا به صورت مجزا تبیین شدند، می‌توانیم به مقایسه ساختاری و مفهومی این دو رویکرد پردازیم تا نشان دهیم که چگونه هریک، به شیوه خاص خود، می‌کوشند آزادی را در دل ضرورت جای دهند.

۴. جستار تطبیقی: هم‌گرایی‌های ساختاری و واگرایی‌های مفهومی

مقایسه دیدگاه شلینگ و ملاصدرا در باب آزادی، با وجود تفاوت‌های عظیم زمانی، مکانی و فرهنگی، نقاط هم‌گرایی و واگرایی تأمل‌برانگیزی را آشکار می‌سازد. توجه نظری این مقایسه نه بر یک تأثیر و تأثر تاریخی بلکه بر یک دغدغه و رسالت متافیزیکی مشترک استوار است: هر دو فیلسوف در پی ساختن یک نظام فلسفی جامع هستند که بتواند، ضمن حفظ وحدت و ضرورت حاکم بر کل هستی، جایگاهی واقعی و بنیادین برای آزادی و فاعلیت انسان تبیین کند. هر دو فیلسوف به شدت با جبرگرایی اسپینوزایی (در مورد شلینگ) و جبرگرایی اشعری (در مورد ملاصدرا) مخالف‌اند اما راه‌حل را در اختیار مطلق و تفویض معتزلی نیز نمی‌بینند. کانون اصلی هم‌گرایی آن‌ها در تلاش برای آشتی دادن آزادی با یک نظام متافیزیکی ضروری و یکپارچه است. این تلاش مشترک هر دو اندیشمند را به فراتر رفتن از دوگانگی سنتی «آزادی در برابر ضرورت» سوق می‌دهد. بنابراین، آن‌ها در پی کشف راه سومی هستند که، در آن، آزادی نه در گسست از ضرورت بلکه در نسبتی درونی و دیالکتیکی با آن تعریف شود. اکنون که مبانی نظری هر دو فیلسوف به صورت مجزا تبیین شد، زمینه لازم برای قراردادن این دو نظام فکری در یک گفت‌وگوی تطبیقی فراهم آمده است. این تحلیل نشان خواهد داد که چگونه شلینگ و ملاصدرا، به رغم تفاوت‌های بنیادین، در مواجهه با پرسش محوری نسبت آزادی و ضرورت به راه‌حلی با ساختار مفهومی شگفت‌انگیز و هم‌گرا دست می‌یابند.

۴-۱. هم‌گرایی‌ها

۱. نفی دوگانگی مطلق آزادی و ضرورت: مهم‌ترین نقطه اشتراک هر دو فیلسوف عبور از تقابل سنتی میان آزادی و ضرورت است. آن‌ها آزادی را امری تعریف شده «در برابر» ضرورت نمی‌دانند بلکه آن را «در نسبت با» ضرورت و حتی برآمده از آن می‌فهمند. شلینگ از یک سو با این چالش در بستر ایدئالیسم آلمانی و در پاسخ به دوگانگی حل‌نشده میان جهان‌پدیداری ضروری کانت و آزادی نومنال او مواجه است و از سوی دیگر با جبرگرایی نظام وحدت‌انگار اسپینوزا (مجتهدی، ۱۳۸۸، ص. ۴۸۶). راه‌حل او بازتعریف خود این رابطه است. آزادی برای شلینگ یک «کنش متعالی» و فرازمانی است که، در آن، ذات هر فرد در دل امر مطلق شکل می‌گیرد. این کنش همان فرایندی است که، در آن، وجود یا اصل آگاه و روشن خود را از بنیاد یا همان طبیعت تاریک و ضروری متمایز می‌کند و بر آن غلبه می‌یابد (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۷۴).

بنابراین، آزادی در فلسفه شلینگ چیزی نیست جز ظهور ضرورت از طریق کنش خودآگاه. او این فرآیند را در چارچوب یک «درام کیهانی» می‌بیند که، در آن، بنیاد تاریک و ضرورت برای ظهور وجود خود را محقق می‌کنند و آزادی را تجلی خودآگاهی در ضرورت می‌بیند (Christensen, 2025, p. 45). در این مسیر، شلینگ از مفهوم «مغاک نابنیاد» استفاده می‌کند تا نشان دهد که آزادی انسان در دل ضرورتی بنیادین و اولیه زاده می‌شود. آزادی از دل همین بنیاد تاریک برمی‌خیزد و با ضرورت در یک همزیستی دیالکتیکی قرار دارد. بر این دیدگاه، به‌ویژه در تحلیل‌های جدید، در مقایسه با

اسپینوزا و دیگر فیلسوفان متافیزیکی، تأکید شده است که آزادی شلینگ در تضاد با ضرورت نیست بلکه در درون آن تحقق می‌یابد (Dragičević, 2019, p. 12). این ترکیب آزادی و ضرورت در تفکر او نه تنها یک مشکل نظری بلکه یک رویکرد متافیزیکی جدید به حل تضاد میان این دو مقوله است (McGrath, 2015, p. 9).

به این ترتیب، خود کنش آزادانه بنیاد ضرورت حاکم بر اعمال زمانی فرد می‌شود. هایدگر، با تأکید بر همین نکته، آزادی شلینگ را نه نفی ضرورت بلکه «بنیادگذاری» آن می‌داند و این تمایز را «شکاف در هستی» می‌خواند و معتقد است که آزادی و ضرورت در وحدتی دیالکتیکی قرار دارند که، در آن، «آزادی ضرورت است و ضرورت آزادی است» (Heidegger, 1985, p. 155-156). به این ترتیب، آزادی، در عمیق‌ترین لایه خود، همان ایستادن در مغاک ضرورت و برکشیدن خود از آن است. با این حال، نباید از منظر انتقادی هایدگر غافل شد. او هر چند این گام شلینگ را می‌ستاید اما، در نهایت، نظام او را، به دلیل باقی ماندن در چارچوب «متافیزیک اراده»، ناکام از رسیدن به پرسش اصیل هستی می‌داند (عبادی و کریمی دورکی، ۱۴۰۲، صص ۱۲۱-۱۲۲). خود این نقد هایدگری زمینه‌ای برای مقایسه‌ای عمیق‌تر با نظام صدراپی فراهم می‌آورد که، در آن، فاعلیت طولی شاید راهی برای خروج از این متافیزیک اراده محور ارائه دهد.

به طریقی مشابه، ملاصدرا نیز آزادی را نه در نفی نظام ضروری علی بلکه در جایگاه انسان به عنوان یک حلقه آگاه در این زنجیره تعریف می‌کند. بر مبنای اصالت و تشکیک وجود، فاعلیت انسان در طول فاعلیت الهی قرار دارد و نه در عرض آن (عبودیت، ۱۳۹۱، صص ۲۸۱-۲۸۳). فعل انسان هر چند به اراده او وابسته است (نفی جبر) اما وجود خود انسان و اراده اش معلول و وابسته وجود الهی است (نفی تفویض). ملاصدرا می‌گوید که «وجود ما و همه افعال ما، در عین اینکه از آن ماست، از آن خداوند نیز هست، به نحوی که منافاتی با هم ندارند» (ملاصدرا، ۱۳۶۸، صص ۶۲). این رابطه‌ای طولی است: خداوند علت علت هاست. او وجود انسان و قدرت انتخاب او را آفریده است. انسان، با استفاده از این قدرت خدادادی، یکی از گزینه‌ها را انتخاب می‌کند. بنابراین، انتخاب از آن انسان است اما اصل قدرت انتخاب و وجود انتخاب‌کننده از آن خداست. این مانند تفاوت میان «ایجاد» و «انجام» است. خداوند وجود فعل را ایجاد می‌کند (به واسطه ایجاد فاعل) اما این انسان است که فعل را به شکل خاصی انجام می‌دهد.

نظریه «حرکت جوهری» این دیدگاه را به اوج پویایی خود می‌رساند: انسان یک «بودن» ثابت نیست بلکه یک «شدن» مستمر است که، در هر لحظه، با افعال اختیاری خود، مرتبه وجودی بعدی خویش را خلق می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ج ۳، صص ۱۰۰-۱۰۵؛ مطهری، ۱۳۸۹، صص ۱۷۹-۱۸۰). بنابراین، در هر دو نظام فکری، آزادی به امری وجودی تبدیل می‌شود که به نحو عمیق با ضرورت در آمیخته است. در نگاه شلینگ، آزادی ضرورتی است که از کنشی ازلی برآمده و، در نگاه ملاصدرا، آزادی نحوه تحقق آگاهانه ضرورتی است که در سلسله مراتب وجود جاری است.

۲. آزادی به مثابه امری هستی‌شناختی و نه روان‌شناختی: هر دو اندیشمند بحث آزادی را از سطح روان‌شناختی (انتخاب میان گزینه‌ها) به سطح متافیزیکی و هستی‌شناختی منتقل می‌کنند. شلینگ آزادی انتخاب میان امور متعین را مفهومی سطحی می‌داند و در پی آزادی‌ای است که بنیاد خود هستی انسان باشد (شلینگ، ۱۳۹۸، صص ۱۸۲). برای او

آزادی یک ویژگی یا قوه در کنار سایر قوای نفس نیست بلکه رویدادی متفاوتی است که ساختار خود واقعیت و فرد را شکل می‌دهد. این همان کنش متعالی است که در آن فرد، ماهیت خود را پیش از هر تجربه‌ی زمانی برمی‌گزیند. هایدگر در تفسیر خود بر این جنبه تأکید می‌کند و می‌گوید که آزادی در اینجا «نه ویژگی انسان بلکه، برعکس، انسان، در بهترین حالت، ویژگی آزادی است» (Heidegger, 1985, p. 9). بنابراین، پرسش از «انسان کیست؟» به پرسش از «آزادی چیست؟» گره می‌خورد و آزادی به یک ویژگی بنیادین «هستی» تبدیل می‌شود.

ملاصدرا نیز، با تکیه بر اصل «اصالت وجود»، بحث را به قلمروی واقعیت عینی منتقل می‌کند. آزادی یک مفهوم ماهوی نیست که بر ذات ثابت انسان عارض شود بلکه امری وجودی و نحوه‌ای از تحقق فاعلیت است (طباطبایی، ۱۴۱۶ ق، ص. ۲۱-۲۲). این دیدگاه با نظریه حرکت جوهری به اوج خود می‌رسد. نفس انسان جوهری ثابت نیست بلکه یک «شدن» و ضرورت دائمی است. اراده و فعل انسان لحظاتی از این حرکت جوهری هستند که، در هر آن، مرتبه وجودی جدیدی برای نفس رقم می‌زنند. بنابراین، انسان خالق افعال و، درعین حال، محصول افعال خویش است (مطهری، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۹-۱۸۰). در هر دو مورد، آزادی نه یک توانایی صرفاً ذهنی بلکه ساختاری پویا و بنیادین است که هویت فاعل را تشکیل می‌دهد. نزد شلینگ این ساختار در کنشی ازلی و فرازمانی شکل می‌گیرد و نزد ملاصدرا در فرایندی مستمر و زمانی.

۳. جایگاه امر مطلق (خدا) در تبیین آزادی: در هر دو نظام، فهم آزادی بدون درک نسبت آن با امر مطلق ناممکن است. هیچ‌کدام به آزادی اومانستی، که انسان را از بستر متفاوتی که جدا می‌کند، معتقد نیستند. شلینگ آزادی انسان را تکرار درام کیهانی درون خدا می‌داند. دیالکتیک میان بنیاد تاریک و وجود روشن در انسان بازتابی از همان فرایند خودزایی ازلی در امر مطلق است. به همین دلیل، شلینگ تصریح می‌کند که «انسان نه در خارج از خدا بلکه در خدا وجود دارد و خود فعالیت انسان جزئی از حیات خداست» (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۵۳). آزادی انسان نقطه اوج تجلی این حیات الهی است، جایی که روح الهی خود را در آینه روح مخلوق آشکار می‌سازد. بنابراین، آزادی نه تنها با خدا در تضاد نیست بلکه عالی‌ترین شیوه درون ماندگاری در اوست: «تنها آنچه آزاد است و تا آن اندازه که آزاد است در خداست» (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۶۰).

ملاصدرا نیز فاعلیت انسان را، سراسر، در بستر رابطه‌اش با خداوند تعریف می‌کند. از آنجاکه، براساس وحدت تشکیکی وجود، تنها خداوند وجود بالذات است و سایر موجودات شئون و تجلیات او هستند، فاعلیت انسان نیز شأنی از شئون فاعلیت الهی است. این فاعلیت طولی به این معناست که خداوند علت علت‌هاست. او هم وجود انسان و هم قدرت انتخاب او را آفریده است. انسان، با استفاده از این قدرت، فعل را به انجام می‌رساند. بنابراین، استناد فعل به انسان، در طول استناد آن به خداوند است و هیچ تعارضی میان این دو سطح وجود ندارد (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ص. ۶۲).

۴. تبیین امکان شر: هر دو نظام فلسفی می‌کوشند تا امکان وجود شر را بدون نفی خیریت امر مطلق تبیین کنند. شلینگ، با رد قاطعانه دیدگاه سنتی که شر را امری عدمی می‌داند، آن را دارای بنیادی ایجابی و هستی‌شناختی معرفی می‌کند. او

این کار را با طرح «بنیاد تاریک» یا «طبیعت در خدا» انجام می‌دهد، اصلی کور، خودخواه و ضروری که هرچند خود خدا نیست اما در او و شرط تحقق حیات اوست (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۶۹). شر آنگاه بالفعل می‌شود که انسان، در کنش آزادانه خود، این اراده جزئی و تاریک را بر اراده کلی و روشن (عشق) حاکم گرداند. بنابراین، امکان شر در همان ساختار دوگانه‌ای ریشه دارد که امکان خیر و آزادی را نیز فراهم می‌کند و، از این رو، شر امری واقعی و دارای قدرتی ویرانگر است (عبادی و کریمی دورکی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۳-۱۱۵).

ملاصدرا، در مقابل، به دیدگاه سنتی نزدیک‌تر است و شر را اغلب امری عدمی یا ناشی از محدودیت‌های ذاتی مراتب نازل وجودی می‌داند. شرور لازمه خیرات کثیر در نظام احسن هستند، زیرا جهان مادی جهان تراحم و قوه و فعل است و تحقق کمالات بالاتر مستلزم وجود این نقایص و شرور جزئی است (Inati, 1996, p. 53-58). باین حال، در بحث شر اخلاقی، او نیز آن را به انتخاب انسان نسبت می‌دهد. فعل انسان از آن جهت که وجود دارد خیر و مخلوق خداست اما از آن جهت که با غایت کمالی او در تضاد است و متصف به شر می‌شود به انتخاب خود او بازمی‌گردد. هرچند رویکردها متفاوت است (ایجابی در برابر عدمی) اما نقطه اشتراک این است که هر دو فیلسوف امکان شر را بهای گریزنپذیر وجود جهانی می‌دانند که، در آن، موجوداتی متناهی و آزاد وجود دارند. برای شلینگ، این بها در ساختار خود امر مطلق نهفته است و برای ملاصدرا در اقتضانات جهان مخلوق.

۲.۴. واگرایی‌ها

۱. رابطه امر مطلق با جهان: بنیادی‌ترین نقطه واگرایی میان شلینگ و ملاصدرا در تلقی آن‌ها از ذات امر مطلق و نسبت آن با جهان نهفته است. شلینگ، در تقابل با خدای ایستا و غیرتاریخی متافیزیک سنتی، به نوعی همه‌خداانگاری^۱ پویا معتقد است که خود درگیر فرایند شدن و تاریخ است. البته باید دقت داشت که این شدن به معنای حرکتی زمانی از نقص به کمال نیست بلکه نوعی خودزایی و تجلی سرمدی و درونی است که ذات حیات الهی را تشکیل می‌دهد. در نظام او، امر مطلق یک زندگی دراماتیک است که از طریق تنش درونی میان دو اصل متضاد خود را محقق می‌سازد: بنیاد یا همان طبیعت تاریک، ناخودآگاه و ضروری، و وجود یا همان روح آگاه، روشن و آزاد. این دیالکتیک درامی درونی در خود خداست که، در آن، خدا، از طریق غلبه بر بنیاد تاریک خویش، خود را می‌زاید و آشکار می‌کند (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۷۴-۷۰). هایدگر، با تمرکز بر همین جنبه، این فرایند را «صیوروت خدا^۲» می‌نامد که، در آن، خدا نه موجودی کامل و تمام‌شده بلکه یک «خدای تاریخی^۳» است که ذاتش در همین شدن سرمدی رقم می‌خورد (Heidegger, 1985, p. 114).

¹ Pantheism

² the becoming of God

³ the historical God

در مقابل، خدای ملاصدرا، «واجب الوجود بالذات» و وجود بسیط، محض و کاملی است که هیچ‌گونه ترکیب، تغییر یا شدن در ذات او راه ندارد. در حکمت متعالیه، هرگونه تغییری نشانه قوه و استعداد و، در نتیجه، نقص و امکان است، در حالی که ذات الهی فعلیت محض و کمال نامتناهی است (طباطبایی، ۱۴۱۶ ق، ص. ۲۱-۲۲). فرایند شدن و حرکت ویژگی ذات الهی نیست بلکه تنها مختص جهان مخلوق و مراتب نازل وجود است. در نظام صدرایی، جهان نه بخشی از درامی درونی در خدا بلکه تجلی و فیضان وجود او در مراتب پایین تر است. این رابطه‌ای طولی و علی است که، در آن، علت (خدا) در کمال و بساطت خود باقی می‌ماند و معلولات (جهان)، به تبع نقص و امکان ذاتی‌شان، دستخوش حرکت و دگرگونی می‌شوند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ج ۶، ص. ۳۷۱). بنابراین، در حالی که خدای شلینگ برای تحقق خود نیازمند تقابل با بنیاد تاریک خویش است، خدای ملاصدرا، در غنای ذاتی خود، بی‌نیاز از هرگونه فرایند دیالکتیکی است و جهان تنها ظهور کمالات اوست. همچنین، در حالی که برخی تفاسیر (برای نمونه، نگاه یا کوبی^۱ به اسپینوزا^۲) هرگونه وحدت وجود را به جبرگرایی فرو می‌کاهند (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۵۲)، شلینگ و ملاصدرا، هر دو، با حفظ وحدت، راهی برای آزادی می‌کشایند اما شلینگ این کار را از طریق دیالکتیکی درونی در امر مطلق انجام می‌دهد، در حالی که ملاصدرا آن را به تمایز مراتب وجودی علت و معلول حواله می‌دهد.

۲. ماهیت کنش آزادانه: این تفاوت در تلقی از امر مطلق، به نحو مستقیم، به درکی متفاوت از ماهیت کنش آزادانه منجر می‌شود. در نظر شلینگ، آزادی کنشی واحد، ازلی و فرازمانی است که ماهیت و سرشت فرد را یک‌بار برای همیشه تعیین می‌کند. این کنش متعالی پیش از ورود انسان به جهان زمانمند و در همان مغاک وجود رخ می‌دهد، لحظه‌ای که، در آن، روح انسان یا اصل تاریک خود (اراده سرخود) را بر اصل روشن (اراده کلی) مسلط می‌سازد یا برعکس. این انتخاب ازلی ضرورتی را بر زندگی زمانی فرد حاکم می‌کند، به گونه‌ای که هر عمل در زمان تنها نتیجه آن کنش فرازمانی است (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۷۴). هایدگر، با تحلیل این دیدگاه، تأکید می‌کند که این تصمیم نه در لحظه‌ای گذرا بلکه در خود «زمانندی^۳» اصیل رخ می‌دهد که، در آن، گذشته و آینده در یک «دم^۴» وحدت می‌یابند و ذات فرد را رقم می‌زنند (Heidegger, 1985, p. 155).

اما برای ملاصدرا، آزادی به نحو اساسی در بستر حرکت جوهری و در زمان انضمامی رخ می‌دهد. آزادی کنشی واحد و ازلی نیست بلکه فرایندی مستمر است که، در هر لحظه، نفس انسان با افعال اختیاری خود مرتبه وجودی بعدی خویش را خلق می‌کند. بر اساس حرکت جوهری، انسان یک «بودن» ثابت نیست بلکه یک «شدن» مداوم است که هویتش، در هر آن، محصول انتخاب‌های پیشین و زمینه انتخاب‌های بعدی اوست (مطهری، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۹-۱۸۰). بنابراین، آزادی صدرایی ماهیتی پویا و تاریخی است. انسان، در هر کنش، خود را از نو می‌آفریند و مسیر تکاملی یا

¹ Friedrich Heinrich Jacobi, 1743- 1819

² Baruch Spinoza, 1632- 1677

³ Temporality

⁴ the Moment of Vision

انحطاطی خویش را رقم می‌زند. درمقابل، آزادی شلینگی، دراصل، فراتاریخی است، انتخابی بنیادین که تاریخ زمانی فرد را، به‌مثابه سرنوشتی ضروری، از پیش تعیین می‌کند. آزادی صدرایی فرایند شدن پیوسته در زمان است، درحالی‌که آزادی شلینگی کنش شدن در ازل است.

۳. منشأ تمایز خیر و شر: در فلسفه شلینگ، منشأ دوگانگی خیر و شر در خود امر مطلق و در همان تمایز متافیزیکی میان بنیاد و وجود نهفته است. شر امری ایجابی و دارای قدرتی واقعی است که از طغیان بنیاد تاریک و اراده سرخود علیه اراده کلی و اصل روشن برمی‌خیزد (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۷۵-۷۶). این یک دوگانگی متافیزیکی درونی است. به این معنا که امکان شر شرط ضروری تجلی خیر و عشق است. «عشق تنها در نفرت و وحدت در جدال» می‌تواند خود را آشکار سازد (شلینگ، ۱۳۹۸، ص. ۸۴). بنابراین، شر نه امری عدمی بلکه نیرویی واقعی است که ریشه‌ای عمیق در ساختار دوگانه خود هستی دارد و خداوند برای آنکه بتواند خدای زنده و متشخص باشد، ناگزیر از رواداشتن این بنیاد تاریک در درون خویش است (حسینی، ۱۳۹۴، ص. ۸۵-۱۰۶).

درمقابل، در حکمت متعالیه، این دوگانگی به مراتب وجودی مخلوقات و محدودیت‌های ذاتی آن‌ها بازمی‌گردد. ذات الهی خیر محض و وجودی بسیط است که هیچ‌گونه کثرت، ترکیب یا شری در آن راه ندارد. ملاصدرا، به تبعیت از سنت فلسفه اسلامی، شر را امری عدمی یا ناشی از محدودیت‌های مراتب نازل وجودی می‌داند که، برای تحقق خیرات بالاتر، وجودشان ضروری است. برای مثال، آتش به‌طور ذاتی خیر است اما اگر با بدن انسان تماس پیدا کند و موجب سوختگی (که یک امر عدمی، یعنی از بین رفتن سلامت عضو است) شود، شر نامیده می‌شود. این شرور نسبی لازمه نظام احسن و جهان مادی هستند و هرگز به ذات الهی که خیر محض است راه نمی‌یابند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۶، ج ۶، ص. ۴۵۱-۵۴۹). بنابراین، درحالی‌که در نظام شلینگ، شر یک ضلع ضروری از درام درونی خود امر مطلق است، در نظام صدرایی، شر تنها در جهان متکثر و محدود معنا می‌یابد و به ذات بسیط الهی هیچ راهی ندارد.

۴. روش‌شناسی: سرانجام، مسیرهایی که این دو فیلسوف برای رسیدن به راه‌حل خود طی می‌کنند، از نظر روش‌شناختی، کاملاً متمایز است. شلینگ از ابزارهای دیالکتیک، اسطوره‌شناسی و روان‌شناسی ژرف برای تبیین دیدگاه خود بهره می‌برد و زبان او اغلب شاعرانه، استعاری و دراماتیک است. او، در توصیف بنیاد، از مفاهیمی چون «اشتیاق^۱»، «هراس زندگی^۲» و «جنون^۳» استفاده می‌کند که، بیش از آنکه مفاهیمی برهانی باشند، توصیفاتی پدیدارشناسانه از تجربه‌ای آگزیستانسیال هستند. هایدگر، با ستایش از این رویکرد، آن را تلاشی برای اندیشیدن به هستی از طریق «حالات بنیادین^۴» می‌داند که از منطق صوری فراتر می‌رود (Heidegger, 1985, p. 117). درواقع، روش شلینگ بازسازی درامی کیهانی است که، در آن، مفاهیم در خدمت روایت یک صیوروت زنده قرار می‌گیرند.

¹ Sehnsucht/ Longing

² Angst des Lebens/ Anxiety of Life

³ Wahnsinn/ Madness

⁴ Grundstimmungen/ Fundamental Attunements

در مقابل، ملاصدرا در چارچوب یک نظام برهانی دقیق و با استفاده از مفاهیم هستی‌شناختی حرکت می‌کند. زبان او هرچند با شهود عرفانی و استشهاد به آیات و روایات آمیخته است اما بیشتر استدلالی و مفهومی است. او نظریه خود را بر پایه اصول متافیزیکی مستحکمی همچون اصالت وجود، حرکت جوهری و اقسام علیت بنا می‌کند و می‌کوشد تا، از طریق برهان عقلی، نتایج خود را اثبات کند (عبودیت، ۱۳۹۱، ص. ۲۸۱-۲۸۳). برای مثال، تبیین او از فاعلیت طولی مبتنی بر تحلیل دقیق رابطه علت و معلول در مراتب مختلف وجود است. هرچند شهود عرفانی در حکمت متعالیه جایگاهی والا دارد اما اعتبار نهایی آن در گرو سازگاری با براهین عقلی است. این رویکرد صدرایی هرچند با برخی مبانی الهیات اختیارگرای تحلیلی معاصر قابل گفت‌وگوست اما باید توجه داشت که چارچوب صدرایی اغلب متافیزیکی و مبتنی بر اصالت وجود است و با مبانی تفکر تحلیلی تفاوت‌های بنیادین دارد (لگنهاوزن، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۱-۱۴۰). در حالی که شلینگ یک «روایت» متافیزیکی از آزادی ارائه می‌دهد، ملاصدرا یک «نظریه» متافیزیکی را بنیان می‌نهد که در پی اثبات عقلی مدعیات خویش است. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که هرچند هر دو فیلسوف به نتیجه مشابهی در باب پیوند آزادی و ضرورت می‌رسند اما مسیرهایی که برای رسیدن به این مقصد طی می‌کنند کاملاً متفاوت و برخاسته از سنت‌های فکری متمایز آنهاست.

۵. نتیجه‌گیری: آزادی به مثابه ضرورت خودآگاه

این پژوهش، با تحلیل تطبیقی آرای شلینگ و ملاصدرا، نشان داد که هر دو فیلسوف، با وجود تفاوت‌های بنیادین در خاستگاه‌های فکری و نظام‌های فلسفی خود، به درکی عمیق و پارادوکسیکال از نسبت آزادی و ضرورت دست یافته‌اند. رهاورد اصلی این تحلیل آن است که هر دو اندیشمند از دوگانگی سنتی جبر و تفویض در عبور کرده‌اند. آن‌ها، به جای تعریف آزادی در گسست از نظام ضروری هستی، آن را در یک نسبت درونی و دیالکتیکی با ضرورت تبیین می‌کنند. شلینگ، با طرح مگاک نابنیاد، آزادی را در کنشی ازلی و فرازمانی ریشه‌یابی می‌کند. این آزادی نه یک انتخاب ساده در بستر زمان بلکه رویدادی متافیزیکی است که، در آن، اراده خودبنیاد انسان بنیاد ضروری اعمال او را در جهان پدیداری بنیان می‌نهد. از این منظر، آزادی بنیادگذار ضرورت است. در مقابل، ملاصدرا، با استناد به مبانی هستی‌شناختی حرکت جوهری و امر بین امرین، آزادی را نه کنشی فرازمانی بلکه عالی‌ترین مرتبه از فرآیند شدن در بطن وجود می‌داند. آزادی صدرایی آزادی از زنجیره علی نیست بلکه آزادی در این زنجیره و به مثابه یک حلقه آگاه و مختار در نظام ضروری هستی است.

این دو راه‌حل، با همه تفاوت‌های خود، به یک هم‌گرایی شگفت‌انگیز می‌رسند: هر دو آزادی را امری وجودی و پویا می‌فهمند که، در نهایت، چیزی جز عالی‌ترین و خودآگاهانه‌ترین تجلی نظام ضروری هستی نیست. در واقع، آزادی نه در تضاد با ضرورت بلکه به‌عنوان تجلی آن در روند آگاهی از خود است. این فهم از آزادی مسئولیت‌پذیری انسان را دوچندان می‌کند، زیرا اعمال او نه فقط کنشی روان‌شناختی بلکه لحظاتی از درامی وجودی است که هویت نهایی او را

رقم می‌زند. دستاوردهای این پژوهش، صرفاً تحلیلی از جنس تطبیقی نیست و افق‌های نوینی را برای بازاندیشی در مبانی متافیزیک می‌گشاید. این الگو نشان‌دهنده آن است که چگونه می‌توان، با گذر از تقابل‌های جزئی، به درکی پویاتر و دیالکتیکی از ساختار واقعیت دست یافت. نخست، مدل‌سازی این هم‌گرایی می‌تواند چارچوبی مفهومی برای بررسی سایر مفاهیم کلیدی، نظیر «شر»، «زمان» و «آگاهی»، در هر دو سنت فلسفی فراهم آورد. دوم، درک حاصل از «آزادی هستی‌شناختی» در این پژوهش، می‌تواند به مثابه نقدی بنیادین بر تلقی‌های رایج و لیبرال از آزادی عمل کند، تلقی‌هایی که اغلب آزادی را به استقلال سوژه از هرگونه بستر متافیزیکی فرو می‌کاهند و از درک پیوند عمیق آن با ضرورت غافل‌اند. این نوشتار، فراخوانی است برای یک گفت‌وگوی میان‌فرهنگی عمیق در عرصه فلسفه که نشان می‌دهد سنت‌های فکری متباین می‌توانند برای حل مسائل بنیادین هستی، به راه‌حلی با ساختار مفهومی هم‌گرا دست یابند. از شلینگ و ملاصدرا می‌آموزیم که ژرف‌ترین آزادی نه در گسست از زنجیره‌های ضرورت بلکه در ادراک این حقیقت نهفته است که خود ما زنده‌ترین و خودآگاهانه‌ترین حلقه‌های آن زنجیره‌ایم.

References

- hmadi, Babak (2002). *Heidegger and the History of Being*. Tehran: Nashr-e Markaz (In Persian).
- Beiser, Frederick C. (2002). *German Idealism: The Struggle Against Subjectivism. 1781-1801*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Biemel, Walter (2018). *An Illuminating Study of Martin Heidegger's Thoughts*, Translated by Bijan Abdolkarimi. Tehran: Soroush (In Persian).
- Birashk, Sepid (2021). *From the Metaphysics of Evil to the System of Love: A Critical Reading of Heidegger's Interpretation of Schelling's Freedom Essay*. Tehran: Naqd-e Farhang (In Persian). <http://doi.org/10.22059/jop.2023.350598.1006755>
- Christensen, S. H. (2025). "Freedom and the Unfolding of Being: A Process-Oriented Reading of Schelling's Philosophy," *Journal of Speculative Philosophy*, 39(1), 45-67.
- Dews, Peter (2022). "Freedom," in *Schelling's Late Philosophy in Confrontation with Hegel*, Oxford University Press.
- Dragičević, Ivan (2019). *Schelling with Spinoza on Freedom and Necessity*, Academia.edu.
- Ebadi, Ahmad; Karimi Dorki, Elham Sadat (2023). "Metaphysics of Evil: An Ontological Interpretation of the System of Freedom." *Falsafeh (Philosophy)*. Vol. 21, No. 2, pp. 104-126 (In Persian).
- Heidegger, Martin (1985). *Schelling's Treatise on the Essence of Human Freedom*. Trans. J. Stambaugh. Ohio University Press.
- Heidegger, Martin (2010). *Being and Time*, Translated by Siavash Jamadi. Tehran: Qoqnoos Publications (In Persian).
- Hosseini, Seyed Masoud (2015). "The Problem of Evil in Schelling's Philosophy of Freedom." *Faslnameh-ye Pazhouheshha-ye Falsafi (Philosophical Research Quarterly)*. No. 17, pp. 85-106 (In Persian).
- Inati, Shams C. (1996). "An Examination of Mulla Sadra's Treatment of the Problem of Evil". *The Muslim World*, 86(1). pp. 53-65.
- Javadi Amoli, Abdullah (2007). *Al-Rahiq Al-Makhtum: An Elaboration on the Transcendent Theosophy*. Vol. 6. Qom: Isra' Publishing (In Persian).
- Kant, Immanuel (2010). *Critique of Pure Reason*, Translated by Behrouz Nazari. Kermanshah: Baghe Ney Publications (In Persian).
- McGrath, Sean J. (2015). *The Logic of Schelling's Freedom Essay*, Metaphysical Society.
- Mojtahedi, Karim (2009). *Philosophy in Germany*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies (In Persian).
- Motahhari, Morteza (2010). *Majmueh-ye Asar (Collected Works)*. Vol. 13 (Philosophical Essays). Tehran: Sadra Publications (In Persian).

- Mulla Sadra, Muhammad ibn Ibrahim (1981). *Al-Hikmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah* (The Transcendent Theosophy on the Four Intellectual Journeys). Vols. 3 & 7. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi (In Persian).
- Mulla Sadra, Muhammad ibn Ibrahim (1989). *Al-Masha'ir* (The Book of Metaphysical Penetrations), Edited and Introduced by Henry Corbin. Tehran: Tahouri Library (In Persian).
- Mulla Sadra, Muhammad ibn Ibrahim (2001). *Al-Hikmat al-Mutaaliyah fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Arbaah* (The Transcendent Theosophy on the Four Intellectual Journeys). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi (In Persian).
- Oboudiat, Abdolrasoul (2012). *An Introduction to the System of Sadrian Theosophy*. Vol. 1. Tehran: SAMT Publications (In Persian).
- Pinkard, Terry (2015). *German Philosophy: 1760-1860, The German Heritage*, Translated by Neda Qatroei. Tehran: Qoqnoos (In Persian).
- Rahman, Fazlur (1975). *The Philosophy of Mulla Sadra*. Albany: State University of New York Press.
- Sabzawari, Mulla Hadi (2000). *Sharh al-Manzuma* (Commentary on the Manzuma), Edited and Annotated by Hasan Hasanzadeh Amoli. Vol. 2. Tehran: Nab Publishing (In Persian).
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (2016). *System of Transcendental Idealism*, Translated by Seyed Masoud Hosseini. Tehran: Ney Publishing (In Persian).
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (2018). *On the History of Modern Philosophy (Munich Lectures)*, Translated by Seyed Masoud Hosseini. Tehran: Shabkhiz Publishing (In Persian).
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (2019). *Philosophical Investigations Concerning the Essence of Human Freedom*, Translated by Mojtaba Derayati & Abolhassan Arjmand Tājedini. Tehran: Shabkhiz Publishing (In Persian).
- Spinoza, Baruch (2011). *Ethics*, Translated by Mohsen Jahangiri. Tehran: University Publication Center (In Persian).
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn (1416 A.H.). *Nihayat al-Hikmah* (The Ultimate End of Philosophy), Edited and Annotated by Abbas Ali Zare'i Sabzawari. Qom: Islamic Publication Institute (In Persian).
- Zizek, Slavoj (2000). *The Fragile Absolute: Or, Why is the Christian Legacy Worth Fighting For?* London: Verso.